
Youp van 't Hek taalkundig bekeken

Een taalkundige motivering voor taal- beschouwingsonderwijs

Taalkundige kennis is van wezenlijk belang voor goed en juist taalgebruik, maar het is niet altijd even duidelijk hoe we taalkundige kennis vanuit het taalgebruik bezien, moeten interpreteren. Volgens Eva Tol-Verkuyl geeft het concept van de taalgebruiksgrammatica aanwijzingen voor een taalbeschouwingscurriculum dat kan voorzien in deze behoefte. Aan de hand van de column 'Supporter' van Youp van 't Hek toont zij overtuigend aan hoe vanuit een taalkundige invalshoek de samenhang tussen uitingen kan worden verantwoord.

In het taalonderwijs ligt al enkele decennia de nadruk op vaardigheid in mondeling en schriftelijk taalgebruik. Vaardigheid behoort echter gebaseerd te zijn op kennis en dat houdt meer in dan weten hoe je een brief schrijft of hoe een betoog wordt opgebouwd en welke soorten argumenten overtuigingskracht bezitten. Dat houdt in het bijzonder kennis van taal in. En daar zit het probleem. Welke kennis van taal is relevant voor het verder ontwikkelen van de taalbeheersing van leerlingen? Onder kennis van taal verstaan we in het algemeen woordkennis, grammatica en spelling. In taalmethoden behandelt men deze onderwerpen vrijwel altijd los van elkaar, terwijl in het mondelinge en schriftelijke taalgebruik woordkennis, zinsbouw-kennis en bijvoorbeeld het gebruik van de werkwoordsvormen, nauw met elkaar samenhangen. Door het vasthouden aan de traditionele driedeling in kennis van taal, ontbreekt een duidelijke motivering voor inhoudelijk samenhangend taalonderwijs. Eén van de gevolgen is dat er bij taaldocenten en schoolboekontwikkelaars onzekerheid bestaat over het nut en de plaats van grammatica in taal-

methodes, terwijl de aandacht voor woordkennis tamelijk eenzijdig is gekoppeld aan de woordsoortindeling en woordenboekbetekenissen. Hooguit gebruikt men voor de uitleg van woordbetekenissen denkbeelden uit de prototypetheorie.¹⁾

Het probleem: enkele oorzaken

Op een enkele benadering na die zinsbouwtraining biedt, is de grammatica die we in schoolboeken vinden de basisstof voor zinsontleding en woordbenoeming. Deze vorm van grammatica stelt het taalsysteem centraal en is een voorbeeld van atomisme: het herleiden van een geheel (de zin) tot en met zijn kleinste samenstellende delen, de woorden. Het taalsysteemdenken vinden we niet alleen in de grammatica, maar ook in de woordenschat en in benaderingen van spelling.

Hoewel veel taaldocenten niet goed weten waarom ze het doen, behandelen ze traditiegetrouw toch grammatica, zij het soms in sterk gereduceerde vorm.

De zinsgrammatica zoals we die kennen, beruiste aanvankelijk op taaltheoretische overwegingen, maar die zijn in de loop van de twintigste eeuw uit het zicht verdwenen. De bekende ontledpraktijk is daardoor een eigen leven gaan leiden. Onder invloed van de ontwikkelingen van de taalwetenschap in de twintigste eeuw is de aandacht voor de structurele kant van de zinsvorming (de syntaxis) alleen maar toegenomen. Men verwaarloosde het belang van de betekenis voor het taalgebruik en de invloed van niet-taalkundige factoren op de vormgeving en interpretatie van uitingen.

In het taalvaardigheidsonderwijs ligt de nadruk echter op grotere eenheden van communicatie, op het gesprek of op de tekst als geheel. In het onderwijs Nederlands is daardoor een discrepantie ontstaan tussen het traditionele taalgerichte onderwijs dat het afzonderlijke woord en de zin centraal stelt en het communicatieve taalonderwijs. In het op mondeling en schriftelijk taalgebruik georiënteerde taalonderwijs is het geïsoleerde woord of de geïsoleerde zin geen realiteit en verliest zinsontleding vrijwel elke betekenis.

Een mogelijke oplossing: uitgaan van taalgebruik

Onderzoekers op het gebied van de moderne vreemde talen, Nederlands als tweede taal, taalbeheersing en tekstlinguïstiek zijn echter in de afgelopen jaren steeds meer aandacht gaan besteden aan het belang van betekenis voor de communicatie en aan de invloed van niet-taalkundige factoren op het taalgebruik. Ook in enkele taalwetenschappelijke benaderingen richten onderzoekers zich meer en meer op het taalgebruik. Deze ontwikkelingen maken het mogelijk taalkundige kennis en het gebruik ervan vanuit het taalgebruik te interpreteren.

Een herinterpretatie van taalkennis in het taalonderwijs kan het echter niet stellen zonder een theoretische verantwoording. In dit artikel beschrijf ik de hoofdlijnen van zo'n taalkundige fundering voor het taalbeschouwingsonderwijs.²⁾

Uitgaan van taalgebruik dwingt tot het met elkaar in verband brengen van woordkennis, taalstructurele kennis en het gebruik van verwijzende woorden en werkwoordsvormen en tot het opnieuw taalkundig interpreteren van taalbeschouwing. Hoe functioneert taalkundige kennis in het taalgebruik, hoe kan dat worden verantwoord en welke consequenties heeft uitgaan van het taalgebruik voor de taalbeschouwingsdidactiek? In dit artikel zal ik deze vragen beantwoorden.

Tekstbouw kennis en taalgebruikskennis

We kunnen ons het taalgebruiksproces als volgt voorstellen. Een deelnemer aan een gesprek en de schrijver van een tekst, gaan uit van een ervaring, een gevoel of een idee, dat, als het enige complexiteit heeft, wordt geordend in een spreek- of schrijfsplan. Zo'n plan ligt ten grondslag aan de tekstbouw. In de uitwerking formuleert hij of zij vervolgens de onderdelen van het plan stap voor stap in opeenvolgende uitingen. Een uiting is niet altijd een zin,³⁾ maar kan ook bestaan uit een samenstel van zinnen,⁴⁾ uit een enkel woord, een woordgroep of een combinatie van zin, woord en woordgroep. Bij *uitgaan van tekst* is het vanzelfsprekend dat de op elkaar volgende uitingen samenhang vertonen omdat het voornemen tot communiceren op conceptueel niveau een vorm van samenhang veronderstelt, ook al is de inhoud nog zo gering of is het plan aanvankelijk nog zo vaag of fragmentarisch.

Bij tekstbeschouwing besteden we aandacht aan de opbouw van een tekst in functionele eenheden, zoals een inleiding, de uitwerking van een idee en een afronding.

Een gesprek of tekst komt tot stand in een proces waarbij conceptuele, taalkundige en niet-taalkundige factoren samenwerken. Tot de niet-taalkundige factoren behoren interactionele of interpersoonlijke factoren, de taalgebruikssituatie en de context. Geen enkel gesprek of geen enkele tekst bestaat zonder de relatie met een zeker domein van de werkelijkheid waarop de inhoud betrokken is.

Een voorbeeld.

Stel dat twee vrienden een afspraak willen maken over een bezoek aan de Floriade. De volgende uitspraak kan een onderdeel zijn van hun gesprek, de uiting van één van hen.

'De Floriade is dit keer grootser opgezet dan ooit tevoren. De exposities beslaan drie deelgebieden met elk een eigen karakter. Twee van de vorige landbouwtentoonstellingen leverden Amsterdam fraaie parken op: het Amstelpark na de Floriade van 1972 en het Gaasperplaspark na de Floriade van 1982.'

De spreker heeft een voorstelling in zijn hoofd over dat deel van de werkelijkheid waar hij zijn zegje over wil doen: de opzet van de Floriade van 2002. Hij ordent de bijbehorende gegevens in een spreekplan: dat is het conceptuele deel van het taalgebruiksproces dat de inhoud oplevert van zijn tekst. Daarna kiest hij zijn woorden en formuleert hij zijn uitspraken: het taalkundige deel van het taalgebruiksproces. De ordening van zijn gedachten komt terug in de opeenvolging van uitingen, die behalve inhoudelijke, structurele samenhang vertonen. Bij het formuleren van zijn voorstelling van zaken houdt hij rekening met de veronderstelde achtergrondkennis van zijn gesprekspartner. In dit geval weet hij dat deze weet dat er tussen 5 april en 20 oktober 2002 een grote tuinbouwtentoonstelling in de Haarlemmermeer gehouden wordt. Daardoor kunnen veel gegevens ongezegd blijven: de spreker houdt bij het formuleren rekening met interactionele of persoonlijke factoren. Wanneer we uitgaan van een gesprek, is de taalgebruikssituatie de conversatie over de Floriade, bijvoorbeeld omdat de gesprekspartners van plan zijn er een bezoek

te brengen. Het domein of werkelijkheidsgebied waar de conversatie betrekking op heeft is het verschijnsel 'landbouwtentoonstelling in Nederland'. Taalgebruikers die eerdere Floriades bezocht hebben, zijn vertrouwd met het verschijnsel en hebben daar een voorstelling van: het verschijnsel 'Floriade' behoort tot hun kennis van de werkelijkheid.

Een gesprek of tekst is dus behalve een samenstel van functionele teksteenheden, zoals een begin-, midden- en eindstuk, een *taalkundig netwerk* met drie dimensies: de dimensie van de inhoud, van de structurele samenhang en van de verankering van de inhoud in de taalgebruikssituatie.

De eerste dimensie is de *semantische* of *thematische dimensie* van de tekst. Deze betreft de wijze waarop inhoudswoorden op elkaar betrokken zijn en in deze samenhang de boodschap van de tekst overbrengen. De tweede dimensie, de *structureel-relatieve dimensie* van de tekst heeft betrekking op de grammaticale samenhang in zinnen en tussen zinnen. Verwijzende woorden en voegwoorden leveren belangrijke aanwijzingen voor deze structurele samenhang. De verankering van de tekstinhoud in de werkelijkheid van de situatie tenslotte slaat op de wijze waarop de spreker of schrijver vanuit zijn perspectief de situatie interpreteert. In het gegeven voorbeeld gebruikt de spreker de tegenwoordige tijd om aan te geven dat voor hem de voorstelling van zaken die hij geeft van actueel belang is. Wanneer hij spreekt over situaties die niet meer van actueel belang voor hem zijn, zoals de vroegere Floriades, gebruikt hij de verleden tijdsvorm van het werkwoord. Door de verleden tijd te gebruiken, schept hij een mentale afstand tussen het 'hier en nu' en het verleden. Ik noem dit de *deiktische dimensie* van de tekst. De deiktische dimensie van een tekst komt tot uitdrukking in het gebruik van de werkwoordsvormen, maar ook in het gebruik van verwijzende woordjes als *deze* en *die*, *hier* en *daar*.

Bij gespreks- of tekstproductie en gespreks- of tekstanalyse is er sprake van een voortdurende wisselwerking tussen het taalkundige en het tekstuele niveau, tussen taalbeschouwing en tekstbeschouwing.

Uitgaan van taalgebruik betekent dat we niet langer de zin beschouwen als eenheid van taalbouw en taalanalyse, maar de uiting. Het betekent verder dat we het gebruik van woorden en grammaticale aspecten van taal niet langer zien in de context van de uiting, maar dat we taalkundige kennis interpreteren vanuit het geheel van het gesprek of de tekst. Deze perspectiefwisseling heeft consequenties voor de interpretatie van grammatica, die een *taalgebruiksgrammatica* wordt.

Een taalkundige tekstanalyse

Aan de hand van de volgende column van Youp van 't Hek laat ik zien hoe tekst- en taalanalyse samenhangen, hoe vanuit een taalkundige invalshoek de samenhang tussen uitingen kan worden verantwoord en hoe taalkundige kennis functioneert in het geheel van de tekst. Dit tekstje is interessant, omdat het grootste deel van de uitingen, lokale teksteenheden 'van hoofdletter tot punt', niet de zinsvorm heeft.

In het tekstgenre van de column geeft een auteur in een persoonlijke stijl zijn mening over actuele gebeurtenissen en trends in de maatschappij.⁵⁾ Dit tekstgenre laat dan ook een scala aan soorten taalgebruik zien, uiteenlopend van formeel tot informeel. Hoe informeel de stijl in zulke stukjes tekst ook is, het blijft schrijftaal. Het tekstje van Van 't Hek bestaat uit vijf alinea's die in vijf stappen de gedachte in de tekst uitwerken. Die gedachte is: voetbalsupporters verzieken het voetballen zozeer dat de gewone mensen die naar het voetballen komen kijken om het onschuldige plezier in het spel, de voetbalstadions voortaan beter kunnen mijden. De aanleiding voor de column vormt het gewelddadige optreden van hooligans op zondag 9 september 2001 bij de wedstrijd FC Twente-Ajax. Ouders met kinderen werden daarbij niet ontzien.

Deze column maakt het door zijn opvallende taalkundige vormgeving mogelijk de samenhang tussen taalstructurele kennis, semantische kennis en kennis van het gebruik van werkwoordsvormen in een tekst te demonstreren.

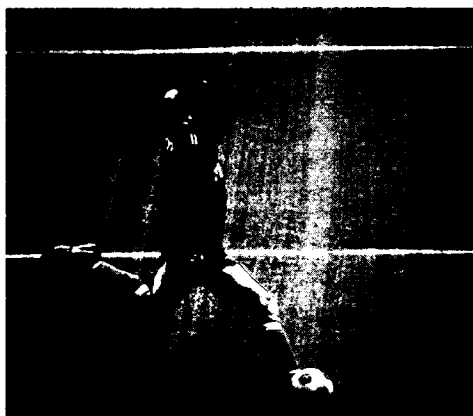
Supporter

'Ik ga nooit meer naar een voetbalstadion', sprak de Twentse vader, die afgelopen zaterdag samen met zijn zoon uit het familievak moest vluchten voor een horde losgeslagen Amsterdammers. De man heeft gelijk. Hij heeft zichzelf een stadionverbod opgelegd. Met de schrik vrij. Moest rennen met zijn kleine kereltje.

De mooie romantiek. Met je jongen van elf naar Twente-Ajax. Vader en zoon naar het voetballen. Droom van de zoon en droom van de vader. Kind in Twente-shirt. Juichen voor je cluppie. Pappa legt buitenspel uit. Kan dus niet meer. Je kan dus niet meer met je zoon naar het voetballen. Gezellig naar het voetballen. Een onschuldige competitiewedstrijd. Las twee weken geleden over supporters, die elkander tijdens het vechten overgoten met bekertjes urine.

Soms word ik zo onbedaarlijk verdrietig. Echt somber. Veertig jaar geleden had ik mijn eerste potje. Ajax-GVAV. Gemoedelijkheid alom. Bij Ajax keepte Bertus Hoogerman en bij de Groningers Otto Roffel. In een smeteloos witte trui. Dat is het enige dat ik me nog herinner. Ik was zeven. Verder een waterig zonnetje, de geur van warme worst en mannen met bier en limonade. Ook bier. Wedstrijden zonder risico. Geen enkel risico.

Iedereen is bang in het stadion. Iedereen is op zijn hoede. Iedereen let op zijn woorden.

Alle humor is verdwenen. De liedjes zijn gruwelijk. De teksten misdadig.

Ik zou van alles willen schrijven, maar ik doe het niet. Genoeg bedreigd door veel supporters. Van allerhande clubs. Bange columnist schrijft lafjes op dat hij de Twentse vader goed begrijpt. Heel goed begrijpt zelfs. Misschien moeten alle goedwillende vaders, moeders, oma's en opa's op een dag een vuist maken en één zondag staken. Niet gaan. Een vrijwillig, eenmalig stadionverbod. Vreedzaam protest tegen het geweld. Dan zou het leeg zijn in het stadion. Heel erg leeg. En of het helpt? Neen. Er is maar een ding dat echt helpt en dat is nooit meer gaan!

Youp van 't Hek

NRC Handelsblad, 10/09/2001

Alinea 1

De eerste uiting bestaat uit twee tekstelementen: de zin *Ik ga - vader* die met de uitbreidende betrekkelijke bijzin *die - Amsterdammers* gecombineerd is tot een complexe zin. De twee daarop volgende uitingen hebben de normale zinsvorm.

De uiting: *Met de schrik vrij* is structureel te karakteriseren als een woordgroep en *Moest rennen met zijn kleine kereltje* is te karakteriseren als een zin waaraan het onderwerp ontbreekt. Daardoor ligt bij deze twee uitingen de nadruk op wat *thematisch relevant* is, op wat inhoudelijk telt. De uitingen staan zonder verbindingswoorden naast elkaar. Aan deze fragmentarische

wijze van formuleren ontleent de alinea zijn dramatische kracht.

Het gebruik van de werkwoordsvormen *ga* en *heeft* geeft aan dat het perspectief van de uiting bij de schrijver ligt: hij beschrijft door het gebruik van de tegenwoordige tijd de situatie vanuit zijn perspectief. De situatie is voor hem van actueel belang. De afstand tot het hier en nu van de schrijver is groter door het gebruik van de verledentijdsvormen: *sprak* en twee keer *moest*. Hij geeft daardoor aan dat de beschreven situaties voor hem niet meer van actueel belang zijn. In de uiting zonder werkwoordsvorm ligt de nadruk uitsluitend op de inhoud die de woordgroep beschrijft. De drie taalkundige

dimensies zijn in deze alinea zorgvuldig op elkaar afgestemd.

Alinea 2

Het grootste deel van de uitingen bestaat uit woordgroepen, waardoor de nadruk op de relevantie van de thematiek ligt. Bij twee uitingen met werkwoordsvorm ontbreekt het onderwerp. De uiting *Las - urine* kan door de komma worden gelezen als een combinatie van twee zinnen: *Las - supporters* en *die - urine*. De uitbreidende betrekkelijke bijzin maakt dus geen deel uit van de zin *Las - supporters*.⁶⁾ Ook in deze alinea dragen het ontbreken van het onderwerp in zinsvormen en het ontbreken van expliciete relaties tussen de uitingen bij aan de dramatiek van de inhoud.

In alinea 2 staan slechts enkele werkwoordsvormen. De tegenwoordige tijdsvormen: *legt* (uit), *Kan*, *kan* geven aan dat vanuit het perspectief van de schrijver de beschreven situatie voor hem van actueel belang is en de verleden tijdsvormen *Las*, *overgoten* geven aan dat de beschreven situatie vanuit zijn perspectief gezien, niet meer in het brandpunt van de belangstelling staat. Door de mentale afstand die de schrijver zo creëert tot wat voor hem van actueel belang is, versterkt hij de dramatiek van de actuele situatie.

Alinea 3

Vanuit het actuele heden: *Soms word ik... verdrietig* en *Dat is het enige dat ik me nog herinner* kijkt de schrijver terug naar een situatie 40 jaar geleden. Hij gebruikt voor het beschrijven van die niet meer actuele situatie de verleden tijdsvorm (*had*, *keepte*). Ook hier ligt door de woordgroepstructuur van de uitingen de nadruk op de relevantie van de thematische inhoud.

Alinea 4

Deze alinea bestaat uit elementaire, onverbonden zinnen in de tegenwoordige tijd waarmee de schrijver de tegenwoordige situatie in voetbalstadions van actueel belang maakt. Door de woorden die de schrijver in de opeenvolgende zinnen gebruikt, brengt hij in de uitwerking van het thema een inhoudelijke climax tot stand.

Alinea 5

In de eerste uiting, die uit twee zinsvormen bestaat, neemt de schrijver afstand tot de inhoud van de vorige alinea. Het gebruik van *zou* geeft dat aan, terwijl *doe* het perspectief terugbrengt bij het hier en nu van de actuele situatie. De twee volgende uitingen zijn weer inhoudelijk compact.

De zinsvorm: *Bange - begrijpt* is een uitwerking van het zinspatroon *iemand begrijpt iets/iemand*, waarbij *iets/iemand* is uitgewerkt als een van het werkwoord afhankelijke zinsvorm.

De tegenwoordige tijdsvormen geven aan dat de beschreven situatie voor de schrijver van actueel belang is. Ook bij de volgende uitingen, waarin zinsvormen en woordgroepen elkaar afwisselen, ligt de nadruk op de actualiteit van de beschreven situatie en op de thematiek. De uiting: *Dan zou het leeg zijn in het stadion* geeft aan dat er sprake is van een voor de schrijver niet actuele situatie, die in dit geval in de toekomst is gesitueerd.

De tekstanalyse maakt zichtbaar dat de auteur op tekstueel niveau bewust samenhang heeft aangebracht in elk van de drie taalkundige dimensies: de dimensie van de inhoud, van de structurele samenhang en van de verankering van de inhoud in de taalgebruikssituatie. Die samenhangen zijn al even bewust impliciet gelaten of expliciet uitgedrukt. Ook wordt zichtbaar dat de structurele, thematische en deiktische uitwerkingen onderling nauw samenhangen. Zij vormen in de tekst een taalkundig netwerk dat de taalkundige tegenhanger is van de functionele tekstsamenhang. Door een dergelijke taalkundige analyse kan nauwkeurig worden aangegeven op welke wijze en met welke middelen de schrijver zijn betrokkenheid bij de boodschap tot uitdrukking brengt.

Een dergelijke taalkundige analyse is *taalbeschouwing*, het uitvoeren van taalactiviteiten die de samenwerking van semantische en structurele taalkennis met niet-linguïstische factoren verantwoorden. Deze vorm van taalbeschouwing is primair een *mentale activiteit*, die in de taaldidactiek kan en moet worden nagebootst. Van zo'n analyse heb ik hier een voorbeeld gegeven. Voor het stap voor stap opbouwen van een analytische procedure zijn didactische richtlijnen nodig, die voor elk

tekstgenre een verschillende uitwerking krijgen, omdat een verhalende tekst nu eenmaal op een andere wijze gebruik maakt van taalkundige middelen dan een column of een betoog.

Taalkennis en taalbeschouwing

De analyse laat zien dat de eenheden waaruit een tekst bestaat – en dat geldt ook voor een gesprek – kleiner of groter kunnen zijn dan de zinsvorm. Dat wil zeggen dat in een tekstkader de zin slechts één van de uitdrukkingsmogelijkheden is.

Wanneer we taalkundige kennis interpreteren vanuit de tekst of het gesprek, blijkt een woord, woordgroep- of werkwoordpatroon in elke gebruikssituatie tegen de achtergrond van de situatie of context een specifieke gebruikswaarde (of interpretatie) te hebben.

Het interpreteren van de tekstinhoud tegen de achtergrond van de taalgebruikssituatie, relativeert de eenzijdige nadruk die in de traditionele grammatica op de syntaxis ligt. De betekenisaspecten van het taalgebruik worden dan belangrijker.

Een zinsvorm vanuit de betekenis interpreteren, wil zeggen dat we een lexicon niet zien als een verzameling losse woorden, maar als een verzameling van voornamelijk woordschema's, waaronder werkwoordschema's: *iets eten, iets aan iemand geven, ergens op vertrouwen*. Een zelfstandig naamwoord is dan primair verbonden met een lidwoord: *het paard, de trommel* enzovoort. Wat ik hier zeg is niet nieuw. Deze *functionele benadering* van woorden en zinspatronen wordt in verschillende methodes toegepast. In ons mentale lexicon slaan we woorden op in patronen, in schema's en zelden als losse woordvormen. Ons mentale lexicon is niet georganiseerd als een *Van Dale*, maar in overeenstemming met de patroonvorming die de basis is van het taalgebruik. Dat geldt voor werkwoord- en voor andere patronen, zoals het naamwoordpatroon.

Het gebruik van taalkennis, van woorden en patronen, hangt cruciaal samen met verschillende soorten taalactiviteiten, met *taalbeschouwing*.

Wie een boodschap wil formuleren, kiest zijn of haar woorden meer of minder bewust, omdat het woord niet alleen moet benoemen wat de taalgebruiker onder woorden wil brengen, maar

omdat hij of zij daarbij onder andere ook rekening houdt met wat in de situatie of context al bekend is, met wat het belangrijkste deel van de informatie is en met persoonlijke gevoeligheden van de echte of veronderstelde gesprekspartner. Het bewuste kiezen en afwegen van mogelijkheden is taalbeschouwing.

Ook bij het formuleren van uitingen, de vormgeving van zinnen in het bijzonder, spelen dezelfde keuzemomenten en overwegingen een rol. Ook de vormgeving van uitingen veronderstelt taalbeschouwing.

Wanneer we woordkennis en het vormgeven van uitingen benaderen vanuit het taalgebruik is een herinterpretatie nodig van het grammaticabegrip. Van een *taalgebruiksgrammatica* zullen woorden en woordschema's deel moeten uitmaken.

In de taalgebruiksgrammatica zijn taalregels niet simpelweg zinnenproducerende regels die leiden tot het vinden van de bekende zinsdelen: onderwerp, gezegde, lijdend-, meewerkend- en voorzetselvoorwerp en bijwoordelijke bepalingen. Vanuit het taalgebruik bezien zijn werkwoordsvormen niet uitsluitend van belang voor de spelling, maar is ook de gebruikswaarde van werkwoordsvormen relevant.

De verwevenheid van taal- en tekstbeschouwing

Taalmethodes besteden, zoals bekend, veel aandacht aan tekstopbouw en tekstanalyse. Van een gesprek of tekst wordt allereerst het tekstgenre vastgesteld en de daarbij behorende tekstsoort. Een betoog vraagt om argumentatie, een verhaal heeft een ordening in functionele eenheden die antwoord geven op vragen als *wie, wat, waar, hoe, waarom* enzovoort.

Vanuit het globale niveau van de tekstvorming bezien, zijn uitingen lokale uitwerkingen van onderdelen van het geheel. In het taalgebruik kan een voortdurende wisselwerking tussen beide niveaus worden aangenomen. Geen enkele uiting staat op zichzelf. De vormgeving van de boodschap: de informatie die wordt uitgedrukt, de keuze van de woorden, het gebruik van verwijzende en relatiewoorden en de woordvolgorde in zinsvormen, al deze eigenschappen van afzonderlijke uitingen zijn afhankelijk van hun plaats in het geheel. Wat voor lezen en schrijven geldt, geldt in grote

trekken ook voor mondeling taalgebruik. De niveaus van taal- en tekstbeschouwing zijn daardoor met elkaar verweven. Dat betekent dat bij *uitgaan van het taalgebruik* de taalgebruiksgrammatica ook plaats moet bieden aan aspecten van mondelinge en schriftelijke tekstvorming.

Het functionele taalgebruiksmodel

Een taalgebruiksgrammatica moet de relatie die bestaat tussen taalkennis en taalbeschouwing verantwoorden en de relatie tussen het gespreks- of tekstgeheel en de lokale uitwerking ervan in uitingen.

Voordat ik aangeef hoe we ons een voorstelling kunnen maken van een mentale taalgebruiksgrammatica, geef ik een schets van een functioneel taalgebruiksmodel dat afgeleid is van het in de functionele grammatica ontwikkelde functionele discoursemodel. Dit model maakt het mogelijk de drie eerder genoemde taalkundige dimensies in verband te brengen met soorten kennis. Dat zijn: kennis die betrekking heeft op het omgaan met medetaalgebruikers, de situatie en de gespreks- of tekstcontext, op kennis van de wereld en domeinkennis en op taalkundige kennis.

We kunnen ons de kennis en de processen die betrokken zijn in ons taalgebruik als volgt voorstellen: er zijn twee componenten: een conceptuele component, de kennisbasis voor elk taalgebruik, anders gezegd de basis voor de discourseplanning en een procescomponent waarin het taalgebruik (de discourse) op basis van onze kennis wordt vormgegeven.

De conceptuele component bestaat uit drie samenhangende kennismodules: die drie soorten kennis vertegenwoordigen: interactionele of socioculturele kennis, kennis van de wereld en taalkennis. Het uitvoeringsproces bestaat eveneens uit drie samenhangende modules die stappen in het vormgevingsproces van de uitingen van een tekst voorstellen: de interactionele module die de invloed van de omstandigheden (de niet-linguïstische factoren) op het taalgebruik 'berekent', de thematische module waarin de inhoud van uitingen wordt uitgewerkt in een tekst- of spreekplan en de expressiemodule waarin de uitingen worden geformuleerd op basis van het tekst- of spreekplan. In de vormgeving van uitingen

wordt ook de invloed van de niet-linguïstische factoren meegewogen. Op elk niveau van de uitvoering van het spreek- of schrijfplan, is terugkoppeling naar de kennisbestanden nodig en mogelijk: op elk niveau bestaat een wisselwerking tussen kennis en kennisverwerking. Schema 1 laat de samenhang zien tussen de conceptuele kennisbestanden en de modules die gedacht kunnen worden als de fasen waarin het uitvoeringsproces verloopt bij het vormgeven van een boodschap.

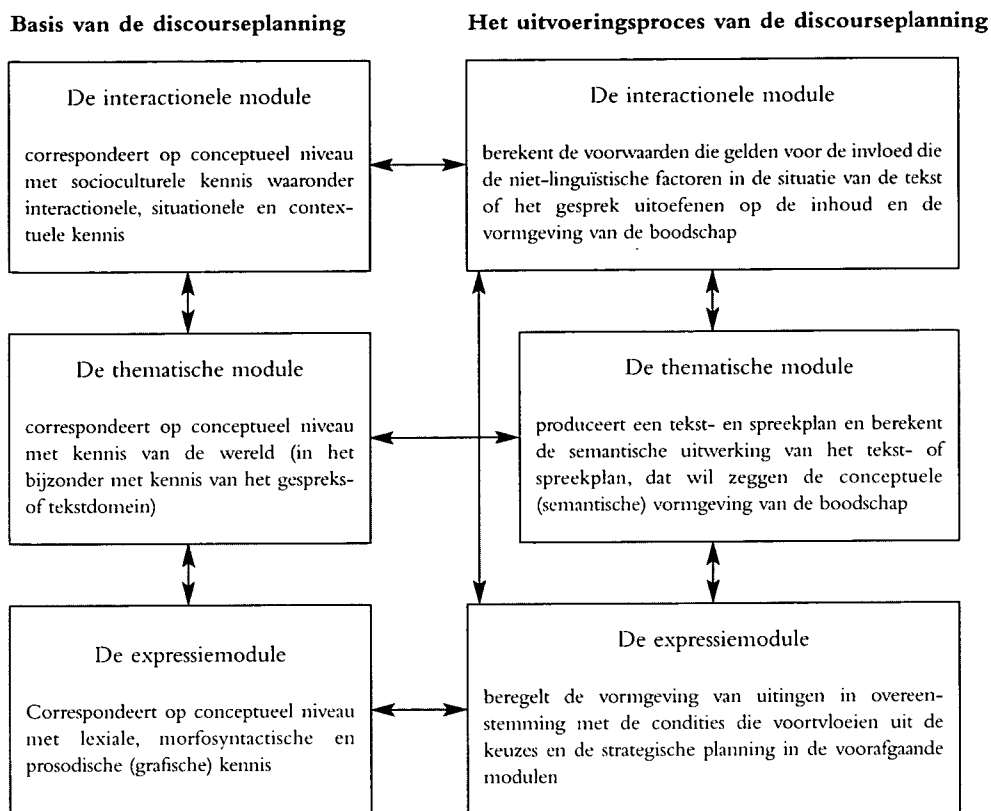
Het functionele taalgebruiksmodel heeft de conceptuele basis van elk taalgebruik als vooronderstelling. Niet alleen omdat de opslag van soorten kennis mentaal van aard is, maar ook omdat het bedenken van een spreek- of schrijfplan, het benoemen van begrippen en het vormgeven van uitingen *in principe* conceptuele taalactiviteiten zijn. Pas wanneer we een boodschap uitspreken of opschrijven krijgt een gesprek of tekst een uiterlijke vorm. Voor het gemak nemen we aan dat de mentale en de uiterlijke vormgeving van uitingen samenvallen. Een andere vooronderstelling is dat elk gesprek of elke tekst afhankelijk is van de *communicatieve situatie* waarbinnen de gesproken of geschreven interactie plaatsvindt. Dat betekent dat de factoren die de communicatieve situatie bepalen: de socioculturele kenmerken van de personen, het verloop van de interactie zelf en de kenmerken van de spreesituatie of de context in hoge mate de vormgeving van uitingen bepalen.

In het eerder gegeven voorbeeld van het gesprek over de Floriade is wat de 'spreekende' gesprekspartner tegen zijn vriend zegt, afhankelijk van wat hij van de socioculturele achtergrond van de ander weet en hoe hij diens kennis over het onderwerp inschat. De vriend kan reageren met:

'We kunnen beter meteen een abonnement nemen, want deze Floriade is drie keer zo groot als de vorige.'

Hij geeft daarmee aan dat zijn vriend zijn kennis goed heeft ingeschat. De samenspraak of interactie verloopt probleemloos. De tweede spreker begrijpt zowel wat de eerste heeft gezegd als wat hij niet heeft gezegd. In zijn reactie doet hij een beroep op de onuit-

Schema 1. Het functionele taalgebruiksmodel

gesproken gedachte dat één bezoek niet voldoende zal zijn om alles te zien en dat het daarom verstandig is een abonnement te nemen. De dialoog is een spreesituatie waarin de niet-taalkundige factoren bepalen wat elk van de gesprekspartners zegt en hoe ze hun boodschap vormgeven.

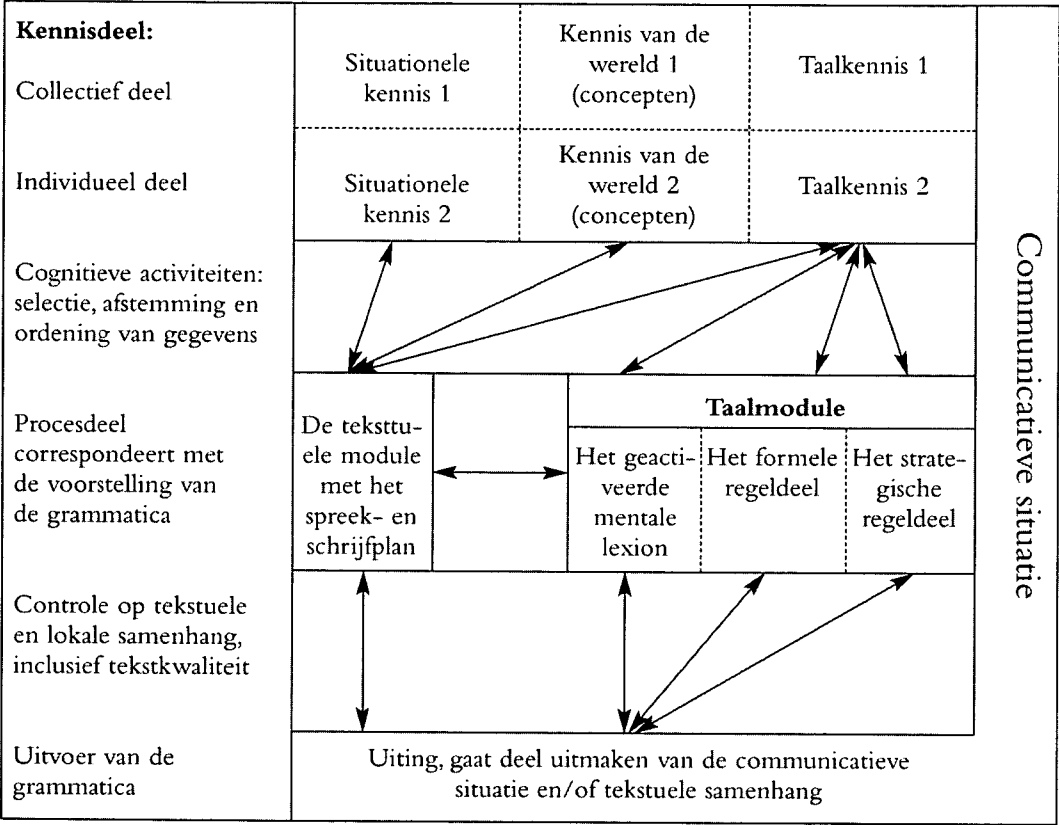
Beide vooronderstellingen bevatten aanwijzingen voor de inrichting van de taalgebruiksgrammatica. De taalgebruiksgrammatica staat in voortdurend contact met de kennisbasis en onderhoudt een nauw contact met de communicatieve situatie. De grammatica bevat het spreek- of schrijfplan, in schematische patronen gestructureerde taalkennis en twee soorten regels: de taalregels die de eisen bewaken die aan woordgroep- en zinspatroonvorming gesteld

worden ⁷⁾ en strategieën, flexibele regels die de invloeden van niet-taalkundige factoren op het taalgebruik verantwoorden. Taalregels zijn in feite de standaardpatronen voor woordgroep- en zinsvorming. Op basis van deze patronen, zoals zelfstandig naamwoordgroepen, scheidbaar samengestelde werkwoordpatronen, mededelende, vragende en andere geijkte zinsvormen, construeren we gevarieerde uitingen. De variatie in patronen komt tot stand onder invloed van de verschillende niet-taalkundige factoren en op basis van het spreek- of schrijfplan. In het taalgebruiksproces moet een intensieve wisselwerking worden aangenomen tussen de verschillende modules van de mentale taalgebruiksgrammatica.

Het hier volgende schema geeft een voorstelling van de mentale taalgebruiksgrammatica.

Schema 2. Het model van de taalgebruiksgrammatica

In het linkergedeelte van het model staat de beschrijving van de verschillende niveaus en rechts daarvan staan de kennismodulen en de processen die samen leiden tot het vormgeven van een boodschap. Het bovenste deel is het kennisdeel dat drie soorten kennis omvat: situationele kennis, kennis van de wereld en taalkennis. De cijfers 1 en 2 wijzen op het onderscheid tussen collectieve kennis die gemeenschappelijk bezit is van een taalgemeenschap en de (te gebruiken) kennis van een willekeurig individu. Het procesdeel van het model is de eigenlijke taalgebruiksgrammatica die met het kennisdeel verbonden is door cognitieve activiteiten zoals het bewust kiezen van te verwerken informatie. De procesmodule

en 'het product', de uiting, zijn verbonden met andersoortige cognitieve activiteiten, zoals het controleren of de uiting inderdaad uitdrukt wat de spreker voor ogen stond. De uiting gaat deel uitmaken van de communicatieve situatie en vormt in een gesprek de aanleiding voor een reactie van de gesprekspartner.

Bruikbaarheid van het functionele taalgebruiksmodel

In het gepresenteerde model van de taalgebruiksgrammatica maak ik onderscheid tussen algemene lexicale kennis en kennis die is geactiveerd door het communicatiedomein, omdat niet alle kennis die wij hebben in elke situatie uit het geheugen wordt opgeroepen.

Doordat de invloed van de niet-taalkundige factoren per taalgebruikssituatie verschilt, is het vrijwel onmogelijk de effecten van deze factoren op het taalgebruik te regelen, noch om aan te geven hoe strategieën worden vormgegeven.⁸⁾ Om deze effecten te achterhalen en om vast te kunnen stellen welke strategieën een rol kunnen hebben gespeeld in het gesprek of in de tekst, is taalanalyse nodig. Van zo'n analyse heb ik hierboven een voorbeeld gegeven.

In het taalonderwijs bestaat behoefte aan een geïntegreerde benadering van kennis van woorden en taalstructurele kennis, omdat deze componenten van onze taalkennis in het concrete taalgebruik onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Het model maakt inzichtelijk hoe taalkennis in verband staat met taalgebruik en verder maakt het duidelijk dat zinsvormen – als ze al gebruikt worden – tot stand komen door de samenwerking van het basispatroon van een zin en strategieën. Het basispatroon op zijn beurt wordt bepaald door de woordkeuze.

Het model is onder andere geënt op denkbeelden uit de functionele discoursegrammatica, een grammatica die een gesprek of tekst als geheel tot uitgangspunt neemt voor elke vorm van zinsbouw. De conceptuele basis van de vorming van uitingen is voorondersteld en de betekenis van uitingen staat centraal. In de taalgebruiksgrammatica verschuift daardoor de aandacht van een syntactische benadering en terminologie naar een semantische benadering en terminologie.

Consequenties voor de taalbeschouwingsdidactiek

Het model van de mentale taalgebruiksgrammatica kan een belangrijk uitgangspunt zijn voor een vernieuwing van de taalbeschouwingsdidactiek waarbij taalbeschouwing opnieuw taalkundig geïnterpreteerd wordt, omdat taalactiviteiten deel uitmaken van het taalgebruiksproces.

Voor de praktijk moet het gepresenteerde model nog worden uitgewerkt in een taalbeschouwingscurriculum waarin woordkennis, grammatica en spelling in onderlinge samenhang worden behandeld vanuit het gesprek of de tekst als geheel. Taalbeschouwing heeft in nauwe

samenwerking met taalvaardigheid de (verdere) ontwikkeling van de taalbeheersing tot doel. Ontwikkelingen in het moderne-vreemdetalenonderwijs, het onderwijs aan niet-Nederlandssprekende leerlingen, de tekstlinguïstiek en resultaten van recent taalbeheersingsonderzoek leveren aanwijzingen dat taalbeschouwing een belangrijke voorwaarde is voor een goede taalbeheersing.

Taalbeschouwing is in de eerste plaats de mentale activiteit van de taalgebruiker bij het vormgeven van boodschappen. Die activiteit heeft betrekking op het afwegen van de invloed van niet-talige factoren op de vormgeving van een (deel)boodschap, op afwegingen bij de keuze van woorden en op het toepassen van strategieën die zorgen voor de aanpassing van de vorm van uitingen aan de situatie of context. Door rekening te houden met een spreek- of tekstplan bij de vormgeving van uitingen kan de taalgebruiksgrammatica de relatie verantwoorden tussen taalproductie en taalvaardigheid. Het gegeven voorbeeld van tekstanalyse laat die samenwerking zien: de taalkundige analyse is gebaseerd op een analyse van de tekststructuur, een onderwerp dat in het algemeen gerekend wordt tot het terrein van de taalvaardigheid.

In tweede plaats is taalbeschouwing 'het ontwikkelen en toepassen van het didactische complex aan handelingen en middelen met als doel het taalkennisbestand van leerlingen te bevorderen door hen bewust, systematisch en functioneel gebruik te leren maken van taal'.⁹⁾ De taalgebruiksgrammatica neemt het taalgebruik als vertrekpunt voor taalbouw en taalanalyse en niet het taalsysteem. *Uitgaan van taalgebruik* maakt een heroriëntering op de aard van woord- en regelkennis noodzakelijk om de samenhang tussen uiting en tekst te kunnen verantwoorden. *Uitgaan van taalgebruik* betekent ook dat de invloed van de conceptuele basis en van de situationele context op de vormgeving van uitingen ernstig genomen worden. Daardoor ligt bij de vormgeving van een boodschap de nadruk op de interpretatie van de semantische kant van de uiting en verliest de syntaxis bij de grammaticale vormgeving zijn dominante positie.

Samenvatting

In dit artikel heb ik laten zien hoe taalkundige

kennis in het taalgebruik functioneert. Het functionele taalgebruiksmodel maakt het mogelijk de samenhang te begrijpen tussen conceptuele, situationele en taalkundige aspecten van het taalgebruik. Het model van de taalgebruiksgrammatica kan verantwoorden hoe taalkundige kennis in vormgevingsprocessen gebruikt wordt.

Een didactische uitwerking van het gepresenteerde model kan een opleving betekenen van aandacht voor de taalkundige kant van het taalgebruik. Op basis van de voorgestelde taalgebruiksgrammatica zal een taalbeschouwingscurriculum in samenwerking met taalvaardigheid een plaats moeten krijgen in het taalonderwijs, in dienst van de taalbeheersing van leerlingen.

Noten en literatuur

- 1) Bijvoorbeeld in: Woorden leren, woorden onderwijzen van M. en S. Verhallen, Hoevelaken, CPS, 1994.
- 2) De inhoud van dit artikel is gebaseerd op mijn dissertatie: *Fundamenten voor taalbeschouwing. Een synthese van opvattingen over het gebruik van taalkennis in het taalonderwijs*. Voor literatuur verwijs ik naar mijn boek.

(Noot van de redactie: In *Moer* 2001-1, blz. 40, is aan deze dissertatie aandacht besteed in de rubriek leesvoer).

- 3) Een zin, liever gezegd een zinsvorm, vat ik op als een werkwoordspatroon (of basispatroon). Bijvoorbeeld: *ik vraag iemand iets, ik geloof iets/iemand*, enzovoort.
- 4) Bijvoorbeeld een werkwoordspatroon met een bijwoordelijke bijzin: *ik vraag iets aan iemand + omdatzin* of een combinatie van twee nevengeschikte zinsvormen: *Ik stel jou een vraag, maar je geeft geen antwoord*.
- 5) Van Gorp e.a. 1998, blz. 90
- 6) Een beperkende betrekkelijke bijzin maakt wel deel uit van zijn hoofdzin.
- 7) Deze zijn te vergelijken met de regels van de traditionele grammatica.
- 8) In feite is het ook niet mogelijk om taalregels vorm te geven. In schoolboeken vinden we de beschrijving van het verschijnsel + voorbeelden. Verder komen we niet. Ik spreek daarom liever van (standaard)patronen.
- 9) Zie de definities van taalbeschouwing in mijn boek, onder andere op blz. 23 en 222.

Tol-Verkuyl, E.M., *Fundamenten voor taalbeschouwing. Een synthese van opvattingen over het gebruik van taalkundige kennis in het taalonderwijs*. Bussum, Coutinho, 2002